

.....  
селянські організації, простежити хронологію утворення селянських організацій. На допомогу читачам систематизована інформація в алфавітному та географічному покажчиках.

Отже, нова наукова розвідка професора О.М. Федькова є цілком завершеним, самостійним дослідженням і всім своїм змістом буде слугувати вивченню та осмисленню політичного життя основної частини населення на початку ХХ століття. Найбільший інтерес книга представляє для професійних істориків, політологів, викладачів, студентів історичних і політологічних спеціальностей, а також осіб, небайдужих до історичної долі нашого народу.

*Р.А. Сітарчук*

### **ПОЛІТИКА САМОДЕРЖАВСТВА ЩОДО АДВЕНТИСТІВ У КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОГО ЄВАНГЕЛЬСЬКОГО РУХУ У 1905–1913 РР.**

Тема ставлення держави до євангельських церков (баптистів, адвентистів та інших) в умовах сучасного поліконфесійного українського суспільства є достатньо актуальною, адже саме політика влади щодо релігії є одним із показників рівня свободи совісті та світоглядної думки в суспільстві. Демократичність розвитку нашої країни, втім числі й у питаннях віри, дає підстави стверджувати про можливість вільного волевиявлення громадян в обранні тієї чи іншої конфесії. Проте, таке становище зі свободою віросповідань на українських землях було не завжди. За часів Російської імперії діяльність переважної більшості релігійних рухів, крім пануючої Російської Православної церкви, зазнавала всіляких обмежень, а то й переслідувань боку влади. Не уникнули цього і євангелісти. Саме в зазначений у темі період відбулися головні, для них доленосні, зміни в еволюції релігійної політики влади. У зв'язку з цим метою нашої статті є висвітлення політики самодержавства щодо конфесій адвентистів, баптистів та євангельських християн у період з 1905 по 1913 роки. У тексті, для уникання повторів, говорячи про адвентистів, баптистів та євангельських християн ми користуємося й загальноприйнятими їх назвами — євангелісти або протестанти, а також сектанти або штундисти, найменуваннями якими характеризувалися їх віруючі в тодішніх документах. Хронологічні межі публікації зумовлені проголошенням російським імператором свободи віросповідань у 1905 р. та початком Першої світової війни у 1914 р., коли політика самодержавства щодо зазначених конфесій зазнала докорінних змін. Головними завданнями нашої роботи є опрацювання наявної літератури з теми, введення в обіг нових джерел, а також виявлення особливостей відносин офіційної влади до конфесій євангелістів у досліджуваній період.

Із наукових праць, в яких розглядалася тема нашого дослідження, виділимо колективну роботу під загальною редакцією С.І. Головащенко<sup>1</sup>. Щоправда, головну увагу її автори приділили аналізу законодавства самодержавства щодо євангелістів у період до 1905 р. і лише в загальних рисах охарактеризували його в наступні роки. Однак після ознайомлення зі змістом названої книги, стає зрозуміло, що її автори й не ставили перед собою такої мети. Це була перша спроба загального висвітлення євангельсько-баптистського руху на українських теренах на основі документів, що, на нашу думку, їм вдалося здійснити.

Головними ж джерелами для написання нашої статті стали матеріали архівів, зокрема, Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву в Автономній республіці Крим, обласних державних архівів та Архіву Євро-Азійського відділення Генеральної Конференції Церкви Адвентистів Сьомого Дня (м. Москви).

Необхідність прийняття нового віросповідного закону з особливою гостротою визріла на початку 1905 р., коли в Російській імперії розпочалися революційні заворушення. Під тиском громадськості правлячий Сенат видав височайший указ від 17 квітня 1905 р., яким надавав усім громадянам країни право вільного обрання і сповідання віри в межах, дозволених законом. Відповідно до нього євангелістам дозволялося переходити з православ'я в інші християнські віросповідання після досягнення повноліття. Названий указ, від самого початку його введення в дію, мав чимало «пасток» для протестантів. Скажімо, даруючи «право здійснення громадських молінь», влада тут же зауважувала, що «порушення з релігійних мотивів законів тягне за собою встановлену відповідальність». У наступному пункті, дозволяючи будівництво «сектантських молитовних будинків», наголошувалося, що воно «повинно відбуватися на підставах, котрі існують або ще будуть встановлені для храмів інославних сповідань». Далі уточнювалося, що однією з умов було дотримання технічних умов Будівельного статуту. Не важко здогадатися, що будівельне управління ставало ще одним важелем у руках влади щодо впливу на «сектантський» рух.

На основі указу Сенату Комітет Міністрів розробив більш розширене Положення від 17 квітня 1905 року. У ньому пункти щодо євангелістів дещо уточнювалися. Зауважимо, що адвентисти не

.....  
могли скористатися зазначеними вище, нехай і обмеженими, правами, оскільки не належали до числа законодавчо визнаних «сектантів».

Наступний височайший указ вийшов 17 жовтня 1906 р. У ньому «сектантам», що відокремилися від православ'я, надавалося право вільного сповідання віри і здійснення обрядів відповідно до їх віровчень, а також створення релігійних громад. Сектантською громадою «вважалося товариство послідовників одного віровчення, що мало на меті задоволення релігійних, моральних, просвітницьких і благодійних потреб його членів, які збиралися на спільну молитву в молитовному будинку або іншому, призначеному для цього приміщенні». Спорудження ж молитовних будинків дозволялося тільки за згоди губернатора або градоначальника. Не важко передбачити, що останні всіляко зволікали з дозволами або не надавали їх взагалі.

Громада вважалася відкритою після її офіційної реєстрації у кількості не менше 50 осіб. Тільки з того часу «вона могла користуватися всіма, наданими їй правами». Керувалася громада спільними зборами або радою чи наставником. Для адвентистів установлений кількісний ценз членів громади фактично унеможлилював саму її реєстрацію, оскільки переважна більшість організацій адвентистів була меншою, ніж 25 осіб. Утім, навіть після реєстрації довгоочікуваного життя громаді не міг ніхто гарантувати, адже один із пунктів указу практично дозволяв владі ліквідувати організацію «сектантів». У ньому говорилося, що «якщо в діяльності громади виявилися дії, що суперечили закону і постановам, які охороняють мораль, губернатор або градоначальник міг призупинити діяльність громади й винести питання про її закриття на розгляд губернського або обласного правління». Зрозуміло, що для влади, в разі потреби, знайти «суперечливі законодавству» чинники в роботі тієї чи іншої організації віруючих було суто технічною справою.

Однак для всіх протестантських громад найгіршим було те, що їх, відповідно до указу від 17 жовтня 1906 р., зареєструвати було складно. В урядовому документі чітко зазначалося, що всі перелічені в ньому права стосувалися «сектантів, які відділилися від православ'я». Адвентисти ж, баптисти та євангельські християни не були продуктом його еволюції, а вважалися віровченнями, завезеними з-за кордону або такими, що вийшли з інослав'я, наприклад, лютеранської церкви.

Після видання 17 квітня 1905 р. указу про віротерпимість у найгіршому становищі серед євангелістів опинилися адвентисти, оскільки, отримавши загальні свободи віросповідання, вони не були визнані офіційно діючою конфесією. Її керівники вирішили викласти основи віровчення і свою позицію щодо держави у формі подячного адресу, в якому викладалися основи віровчення адвентистів сьомого дня.

Невдовзі після цього адвентисти були офіційно визнані царським урядом, про що було зазначено в циркулярі Департаменту духовних справ іноземних сповідань від 6 листопада 1906 р., який розіслано всім губернаторам. Цією директивою на адвентистів поширювалися всі законоположення, що стосувалися баптистів ще з 1879 р<sup>2</sup>. Баптисти ж мали право безперешкодно сповідувати своє віровчення, а також обирати для виконання обрядів і проголошення проповідей духовних наставників та здійснювати з дозволу губернаторів громадське богослужіння в пристосованих приміщеннях або спеціально відведених для цього будинках. Ведення ж метричних записів шлюбів, народжень і смертей покладалося на місцеву громадянську владу<sup>3</sup>.

Визнання конфесії адвентистів царським урядом давало нові можливості для проповіді їх віровчення в Російській імперії. Втім сповна скористатися наданими правами вони не мали можливості, так як й інші євангелісти. І все ж, незважаючи на недосконалість і певну обмеженість релігійного законодавства, рух євангелістів, отримавши певну свободу місіонерської діяльності, кріпнув і кількісно зростав, що не могло не турбувати владу. Зважаючи на зростаючу місіонерську діяльність адвентистів та інших євангелістів, а також під тиском Російської Православної церкви, самодержавство взяло курс на «вдосконалення» релігійного законодавства в бік обмеження дарованих раніше свобод. Чи не перший післяреволюційний рішучий виклик євангелістам пролунав у 1909 р. Процитуємо в цьому контексті думку, наприклад, митрополита Київського й Галицького, котрий аргументував її тим, що «задоволення клопотання могло б нанести суттєву шкоду пануючій у Росії Православній церкві й навіть російській державі, охорона яких є такою необхідною в час, коли продовжується внутрішній розлад у нашій вітчизні...»<sup>4</sup>.

Відповідний настрій у суспільстві щодо «сектантства» формувався й на місцях. Воно дедалі частіше ставало предметом особливої уваги губернаторів та низових ланок влади. Так у 1909 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор означив труднощі, котрі заважали ефективній роботі поліції з євангелістами. На його думку, це були мала обізнаність поліцаїв із сектантським віросповіданням і недосконале знання законодавства, що «ускладнювало проведення

.....  
чіткої межі між дозволеними проявами сектантського віровчення й недозволим його розповсюдженням»<sup>5</sup>.

Очевидно стан розв'язання «сектантського питання» викликав стурбованість і в інших регіонах, оскільки міністр внутрішніх справ видав розпорядження «про необхідність встановити ясність з віросповідним рухом на місцях» і до 1 грудня 1909 р. провести облік «сектантства»<sup>6</sup>.

За відсутності чітких умов реєстрації та навмисного перешкоджання їй з боку місцевої адміністрації адвентисти та інші євангелісти змушені були пристосовуватися до ситуації, в яку їх поставила влада. Зокрема, «сектанти», не будучи зареєстрованими, видавали себе то за православних, то за євангелістів, з огляду на те, як було їм вигідно. У зв'язку з цим чиновники Департаменту духовних справ нарікали на те, що неможливо вести будь-який облік сектантських організацій, оскільки «лише зареєстровані згідно з законом від 17 жовтня 1906 р. громади мають правильну організацію з окресленими територіальними межами, секти ж, як товариства віруючих, об'єднаних єдиними релігійними догмами й світоглядом, не мають ні законних представників, ні територіальних кордонів»<sup>7</sup>.

Як бачимо, незареєстрованість громад євангелістів створювала певні труднощі як для їх діяльності, так і для місцевих органів, які їх контролювали. Проте тим урядовим підрозділам, які дбали про нерушимість ідеології та політики самодержавства, це було вигідно. До того ж відсутність реєстрації ставила тих же адвентистів у становище постійних прохачів у влади.

Черговий циркуляр Міністерства внутрішніх справ, який видано 3 березня 1910 р., наказував з метою ізолювання православних від навернення в сектантство визнати бажаним не допускати розклейку й роздачу на вулицях друкованих оголошень про час і місце сектантських молитовних зібрань, а також заборонити влаштування сектантами публічних зібрань, обмеживши доступ на них тільки членам їх громад»<sup>8</sup>.

Водночас, незважаючи на названі застереження щодо євангелістів, у 1910 р. центральна влада ще дозволила провести форуми їх організацій. Наприклад, в адвентистів відбулися Другий всеросійський і низка регіональних з'їздів у Москві, Варшаві, Києві та інших містах. При цьому необхідною умовою їх відкриття була присутність на них представників від влади. Скажімо на київському форумі, що відбувся у лютому 1910 року, був наявним чин місцевої поліції, «достатньо компетентний, щоб слідкувати за зборами і, в разі відступу від дозволеної програми, закрити їх». Із цим завданням міністр внутрішніх справ відрядив свого чиновника з особливо важливих доручень, статського радника М.І. Павлова<sup>9</sup>. Згодом з'ясувалося, що крім нього на з'їзді були ще й чиновник з особливих доручень при Св. Синоді, дійсний статський радник В.М. Скворцов і діловод канцелярії генерал-губернатора Забугін (встановити ініціали цієї особи нам не вдалося — Р.С.).

31 березня 1910 р. міністр внутрішніх справ видав циркуляр «про влаштування послідовниками сектантських віровчень релігійних ділових з'їздів», який повинен був регламентувати проведення євангелістами своїх форумів. У документі перераховувалися головні чинники, що вплинули на необхідність його прийняття. Їх зміст можна звести до кількох тез: «зібрання «сектантів» були невідповідні жодними правилами... і тому у своїх проявах мали чимало ненормальностей»; на з'їзди скликалися віруючі з усієї країни, а це сприяло їх спілкуванню; форуми відбувалися переважно у великих містах, таким чином рекламуючи віровчення та розширюючи коло їх прихильників<sup>10</sup>. Як бачимо, влада за наявності офіційної свободи сповідання намагалася обмежити всіх «сектантів» у проведенні зібрань, оскільки добре розуміла яке значення вони мали для згуртованості віруючих та їх конфесійного зростання. З'їзди дійсно були потужним рекламним заходом у місіонерській діяльності та чи не єдиним можливим офіційним місцем зустрічі для вітчизняних одновірців та гостей з-за кордону. Тому в подальшому уряд узагалі заборонив адвентистам проведення будь-яких з'їздів. І дійсно, їх третій всеросійський форум відбувся аж у 1917 році, після падіння монархії.

Не забула влада і про кількісно менші зібрання «сектантів» — молитовні. У другій половині 1910 р. увагу звернули і на них. Формальним приводом для коректування законодавства стали його «численні порушення» євангелістами та окремими представниками місцевої адміністрації. Тому П. Столипін визнав за необхідне видати окремий циркуляр, який вступив у дію 4 жовтня 1910 р. Наведемо кілька витягів з нього<sup>11</sup>. Зокрема наголошувалося, що в «побудованих, з належного дозволу, храмах чи молитовних будинках, богослужбні й молитовні зібрання відбуваються без спеціального кожного разу дозволу, безперешкодно», потрібно було тільки проінформувати поліцію про їх час. Проведення зібрань за межами спеціальних приміщень дозволялося в межах району діяльності громади, якщо вона налічувала не менше 25 членів, які були повнолітніми руськими підданими і сповідували відоме уряду й дозволене кримінальним законодавством віровчення. Про це громада повинна за два тижні до зібрання письмово заявити місцевій адміністративно-поліцейській

.....

владі. Для більшості громад адвентистів ця вимога фактично перекреслювала сподівання на скликання чергових зборів, оскільки, як уже зазначалося, їх організації були переважно нечисленними й нерідко до їх складу включалися й неповнолітні діти. Проблемою ж для скликання великих громад була наявність у їх складі іноземних підданих. Тому для останніх вимагався кожного окремого випадку дозвіл міністра внутрішніх справ. Уявімо, скільки таких дозволів потрібно спитати адвентистам для звичайних молитовних зборів у кожній громаді, адже переважна більшість їх проповідників на той час ще належала до числа іноземних громадян, переважно німецьких і американських. Без живої ж проповіді справжніх професіоналів, знавців своєї справи громада була приречена на топтання на місці в питаннях віри, а то й — на духовний занепад.

У нових правилах також наголошувалося на тому, щоб під виглядом богослужбних і молитовних зборів не проводилися призивні зібрання чи бесіди, а також збори юнацьких гуртків та інші зібрання, метою яких була євангелізація й катехизація неповнолітніх чи інших дій, покликаних залучити їх до сектантського віровчення. При цьому не перераховувалися критерії, за якими належало визначати правильну спрямованість зібрань. Тільки зазначалося, що під молитовними зібраннями слід розуміти ті збори, на яких здійснюються молитви, співи, читання і тлумачення текстів Св. Писання наставниками громад або особами, допущеними до цього дійства. Водночас заборонялося проводити будь-які диспути з приводу прочитаного. Та й обов'язки нагляду знову покладалися не на якусь третю, незаангажовану сторону, а на представника адміністративно-поліцейської влади, котрий зобов'язаний бути присутнім на кожному зібранні. Саме він після двох зауважень міг закривати молитовні збори адвентистів та інших «сектантів», якщо щось із сказаного на них йому видавалося загрозливим для православ'я. За призови до відпадіння від православ'я наглядач на зборах міг клопотати перед відповідними установами про притягнення членів громади до кримінальної відповідальності за ст.ст.73, 74 і 90 Уголовного Уложения<sup>12</sup>. Якщо зважити на загалом низьку обізнаність поліцейських чинів з віровченням адвентистів та громадське і політичне замовлення, то можна припустити, що їх молитовні засідання припинялися неодноразово.

Адвентистам виконати численні вимоги влади щодо проведення молитовних зібрань було дуже складно, а нерідко, з огляду на недостатню кількість членів та ідеологічну упередженість влади, неможливо. Вихід залишався один — проводити збори, не інформуючи владу, тобто нелегально, що знову ж таки після виявлення такого факту, призводило до покарання керівника громади і її закриття. Так напередодні Різдва 1911 року місцевим приставом було закрито зібрання адвентистів у Полтаві. Свої дії поліцей аргументував тим, що, на його думку, проповідник П. Свірідов негативно відізвався про царський суд і присягу<sup>13</sup>. Щоправда, після сплати штрафу в сумі 35 крб. «винуватого» відпустили і це при тому, що такий злочин повинен був каратися позбавленням волі. Отже, на нашу думку, підстав для впровадження кримінального слідства у пристава не було і він закрив молитовні збори, очевидно, виконуючи вказівку згори.

Того ж року за аналогічні звинувачення були припинені зібрання адвентистів у Харкові<sup>14</sup>. У 1911 р. закрито молитовний будинок адвентистів у Євпаторії, а пресвітер громади Г.Ф. Тец був висланий за межі українських земель<sup>15</sup>. Маємо відомості про закриття молитовних зборів і будинків адвентистів та решти протестантів в інших українських місцевостях. Причому нерідко відновити їх діяльність не допомагало навіть звернення членів громад до міністра внутрішніх справ. Це зайвий раз підтверджує чітку негативну спрямованість політики влади щодо «сектантства».

Після запровадження поправок у законодавстві щодо молитовних зібрань євангелістів, за останніми встановлювався ретельний нагляд з боку влади. Циркуляри з відповідним змістом виходили чи не щоквартально. Зокрема маємо інформацію про їх видання у січні, згодом у червні 1911 р. Необхідність нагляду за діяльністю сектантів директор Департаменту духовних справ обґрунтовував у конфіденційному листі до губернаторів так: «Немає сумнівів, що ознайомлення з руським сектантством у всіх його галузях та проявах представляє найважливіше значення для представників місцевої громадянської влади, особливо тих місцевостей імперії, у яких сектантство існує, кріпне й множитья. Руська державна влада, котра черпає сили в моральному єднанні з Православною церквою, віковою охоронницею землі Руської, не може не виступати в ролі діяльної захисниці й охоронниці православ'я в тих випадках, коли законні права й інтереси Православної церкви порушуються активними виступами сектантства»<sup>16</sup>.

У ході перевірки євангелістів з'ясувалося, що місцева адміністрація слабо обізнана не тільки з їх діяльністю, але й з основами їх віровчення. Прикладом цього, наприклад, може слугувати обстеження місцевим жандармом громади євангельських християн Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, під час якого він не знайшов «жодних протиправних дій з боку громади». Проте оскільки офіційна владна оцінка «сектантства» була негативною, то, на думку стражу порядку,

.....  
місцеві євангелісти могли приховати свою істинну ворожу сутність. І тому далі у своєму звіті про євангелістів він зазначив, що «можна лише здогадуватися, що їх віровчення не бездоганне з політичної і моральної точки зору, оскільки вони міцно зберігають свою релігійну таємницю, дізнатись про яку членам комісії досить складно»<sup>17</sup>. Значно «простіше» було з характеристикою місцевих адвентистів, яким влада очевидно ще раніше дала «чітку оцінку», нарікаючи «сектою шкідливою як у політичному, так і в громадсько-моральному відношенні»<sup>18</sup>. У чому ж полягала «шкідливість» адвентистів не вказувалося.

Недостатня обізнаність з протестантським рухом на місцях, як нам видається, пояснюється недосконалим знанням основ віровчень євангелістів, навіть серед православних священників. Для виправлення такого становища бракувало достатньої кількості фахівців та відповідної системи навчання. Не сприяла цьому й політика центральної влади, яка не примушувала опановувати ази «сектознавства» на місцях, а лише вимагала чіткого виконання її директив щодо євангелістів. Крім того не існувало чіткого розмежування повноважень між різноманітними урядовими структурами, які так чи інакше «опікувалися» протестантами. Так жандармерія вважала, що нагляд і розслідування у справах «сектантства» не входять у коло її обов'язків і що цим повинна займатися поліція. В результаті, ні перші ні другі реєстрацією осіб, які належали до євангелістів, не займалися і облік «сектантства» найчастіше покладался на губернські статистичні комітети.

У середині 1913 р. політика влади щодо євангелістів зазнала чергових змін. 31 липня Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ надіслав губернаторам циркуляр «про вивчення питання наскільки у віровченнях сектантів містяться революційні лозунги, а в їх діях — загроза державному і громадському порядку»<sup>19</sup>. Неуважно передбачити, які відповіді надійшли з регіонів. За нашими даними щонайменше три керівники українських губерній підтвердили наявність у своєму краї негативних настроїв з-поміж «сектантства».

Отже, з появою циркуляру від 31 липня 1913 р., євангелістів взяли за звинувачувати в політичній неблагонадійності. Відтепер назва «сектанти» асоціювалася переважно з трьома, на думку влади, найбільш небезпечними конфесіями — баптистами, адвентистами та євангельськими християнами. їм намагалися причепити ярлик антимілітаристів та революціонерів — головних підбурювачів неспокою в державі, що надавало звинуваченням щодо євангелістів певної універсальності. Відтепер уже не потрібно було шукати порушення в діяльності громад євангелістів, адже вони переводилися в ранг політичних злочинців, а щодо останніх завжди знаходився привід для застосування відповідних санкцій. І якщо до початку Першої світової війни щодо «сектантів» штаб політично неблагонадійних влада вживала ще обережно, то після її початку — все частіше відкрито.

На початку 1914 року Департамент духовних справ готував нове «Положення про сектантів»<sup>20</sup>. І ймовірно воно було б прийняте, якби свої корективи не внесла Перша світова війна.

Насамкінець зробимо висновки щодо викладеного вище. У 1905 році самодержавство надало всім громадянам право вільного обрання і сповідання віри в межах, дозволених законом. Даровані свободи створювали умови для легалізації вже існуючих протестантських громад, а також для виникнення нових. Утім на практиці все було не так просто. Проголошений указ від початку містив чимало положень, які можна було трактувати неоднозначно і кожна зі сторін (євангелісти або влада) намагалися це робити на свою користь. Зрозуміло, що була правою переважно остання, оскільки на її боці були державний апарат і законодавча ініціатива. Саме останній чинник після згортання революції та з початком реакції дозволив дещо скоригувати указ про віротерпимість виданням наступного від 17 жовтня 1906 р., який начебто вже чіткіше виписував законоположення щодо «сектантів», однак ця чіткість, як правило, була на користь зацікавленого в їх ослабленні уряду. Фактично кожен з пунктів нового указу містив низку застережень, які врешті-решт ускладнювали або й унеможливлювали взагалі їх дотримання.

Адвентисти змогли юридично скористатися «дарованими правами» лише після 6 листопада 1906 р., коли були офіційно визнані самодержавством. Однак навмисна чи ні, але недосконалість релігійного законодавства більшою мірою негативно позначилася на адвентистах, ніж на інших євангелістах. Показовою у цьому відношенні була, наприклад, підстава для організації громади — не менше 50 віруючих. Оскільки більшість товариств адвентистів кількісно була значно меншою, то офіційно створити громаду вони не могли. На практиці це призводило до об'єднання на папері кількох груп, що розташовувалися на значній відстані одна від другої. Це негативно позначалося на їх ефективній діяльності.

Численні перепони стосувалися й реєстрації громад, без якої адвентисти не мали права на обрання керівників громад, будівництво чи відкриття молитовень, заснування шкіл, на користування коштами тощо. Проте, якщо й вдавалося офіційно оформити громаду, її діяльність у будь-який час

.....  
могла припинитися згідно з рішенням місцевої адміністрації, у разі виявлення у вчинках адвентистів «суперечливих закону і постановам дій».

У 1910 р. була проведена чергова корекція законодавства. Вона стосувалася регламентування зібрань адвентистів та інших євангелістів, починаючи з всеросійських з'їздів і закінчуючи молитовними зборами членів громад. При цьому, вже традиційно, основні законоположення циркулярів 1910 року були викладені так, що робили нереальним проведення регіональних зібрань, а молитовні збори віруючих обростали низкою умовностей.

Адвентисти, за неможливості дотримання всіх визначених владою застережень, змушені були їх свідомо порушувати. Основна маса громад продовжувала діяти фактично напівлегально, зокрема проводити без відому місцевої адміністрації молитовні зібрання та проповідницьку діяльність. Проте такі дії рано чи пізно ставали відомими правоохоронним органам, а отже, врешті-решт призводили до відповідних санкцій з їх боку.

У 1913 році влада віднесла адвентистів, поряд із баптистами та євангельськими християнами, до найбільш неблагонадійних категорій населення, поставивши їх в один ряд з соціалістами й революційними, що давало право вже не обґрунтовувати застосовані щодо них діяння, адже останні були спрямовані проти «сектантів» — політичних злочинців.

### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. История евангельско-баптистского движения в Украине. Материалы и документы / Сост. СИ. Головащенко. – Одесса, 1998. – 277 с; Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1071. – Оп.1. – Спр.458. – Арк.1 – 2; 3. Євро-Азійське відділення Генеральної Конференції Церкви Адвентистів Сьомого Дня (м. Москва) (далі – АД АСД). – Спр.1. – Арк.60, 117; Центральный державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф.442. – Оп.859. – Спр.62. Арк.5 – зв-У, 5. Там само. – Оп.642. – Спр.497. – Арк.18; 6. Евангельское движение в Российской империи (1850 – 1917): Екатеринославская губерния (Сборник документов и материалов) / Сост. и ред. О.В. Безносова. – Днепропетровск, 2006 – 320 с. – С. 191 – 192; 7.История евангельско-баптистского движения в Украине... – С.210; 8. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.637. – Спр.546. – Арк.68; 9. Там само. – Оп.860. – Спр.12. – Арк.2, 5; 10. История евангельско-баптистского движения в Украине... С.221; ПАД АСД. – Спр.1. – Арк.207; 12. Там само. – Арк.211; 13. ЦДІАУ країни. – Ф.329. – Оп.1. – Спр.1296. – Арк.31; 14. Державний архів Харківської області. – Ф.4. – Оп. 163. – Спр.36. – Арк.11; 15. Державний архів в Автономній республіці Крим. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13177. – Арк.81; 16. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.861. – Спр.338. – Арк.1 – 4; 17. Там само. – Ф.329. – Оп.1. – Спр.1296. – Арк.40; 18. Там само. – Арк.39; 19. Там само. – Ф.1262. – Оп.1. – Спр.227. – Арк.2; також: там само. – Ф.325. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.2; 20. Там само. – Ф.127. – Оп.1074. – Спр.922. – Арк.9.

**В.П. Рекрут**

### **БОРОТЬБА Д.В. МАРКОВИЧА ПРОТИ ВТРУЧАННЯ ПОЛІТИЧНОГО «СОЮЗУ РУСЬКОГО НАРОДУ» У РОЗВИТОК КООПЕРАТИВНОГО РУХУ НА ВОЛИНІ У 1905–1913 РР.**

Поширення кооперативної ідеї на теренах Волині відбулося наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. і мало певні особливості, відмінні від інших територій етнічної України. Статус губернії як «окраїни» величезної Російської імперії, і разом з тим запровадження «особливої» політики царського уряду щодо таких адміністративних одиниць, не сприяли росту самоорганізації населення у питаннях поліпшення власного економічного становища. Будь-які спроби кооперування сприймалися владою як загроза монархічному режиму. Крім того, втручання політичного «Союзу руського народу» у розвиток кооперативного руху на Волині у 1905–1913р р. створило безпрецедентне для українських губерній протистояння безпосередньо в середовищі регіонального кооперативного руху.

Постать Д. Марковича широко висвітлена в сучасній українській історіографії. Його діяльність на літературній ниві глибоко розкрили дослідники, зокрема О. Засенко у передмові до перевиданих вперше за більше ніж шістьдесят років творів письменника, які увійшли в збірку «По степах та хуторах» (Київ: «Дніпро», 1991).<sup>2</sup> У кінці 1992 р. визначною подією стала публікація «Я ніколи не забував про свій народ» вінницьких краєзнавців Л. Шпильової і М. Становича.<sup>3</sup> У поданому авторами нарисі глибоко і всебічно розглянуті віхи життя і творчої праці письменника і чи не вперше висвітлені маловідомі сторінки його участі в громадських справах в Україні і, зокрема на Поділлі.

Декілька цікавих публікацій про Д. Марковича з'явилося в останні роки в журналах «Слово і час»<sup>4</sup> і «Дивослово»,<sup>5</sup> зокрема статтях І. Немченко, Ф. Білецького, В. Сороки та інших.

Творчу спадщину Д. Марковича глибоко дослідила С.А. Панченко у дисертації «Творчість Дмитра Марковича у контексті розвитку українського літературного процесу кінця ХІХ–початку ХХ століття» (Запоріжжя, 2000р.)<sup>6</sup>. Дисертант з глибоким знанням генези літературної творчості